

Mindaugas STROCKIS

Vilniaus universitetas

KIRČIO ŽYMĖJIMAS F. KURŠAIČIO VOKIEČIŲ-LIETUVIŲ IR LIETUVIŲ-VOKIEČIŲ KALBŲ ŽODYNUOSE

Accent notation in Friedrich Kurschat's German-Lithuanian and Lithuanian-German dictionaries

Anotacija. F. Kuršaičio Vokiečių-lietuvių (1870–1874) ir Lietuvių-vokiečių (1883) kalbų žodynuose lietuvių kirčio žymėjimo rašte sistema yra labai artima dabartinei, bet turi ir kai kurių skirtumų. Iš jų reikšmingiausias yra žodžio šalutinio kirčio žymėjimas. Dabartinėje lietuvių kalbos kirčio žymėjimo sistemoje šalutinio žodžių kirčio žymėjimo atsisakyta; taip prarandama šiek tiek reikšmingos informacijos, kurią galime rasti tik Kuršaičio žodynuose.

Raktažodžiai: lietuvių kalba; akcentografija; kirčio žymėjimas; kirčio ženklai; šalutinis kirtis; Kuršaitis.

Abstract. The system of Lithuanian accent notation used in Friedrich Kurschat's (in Lithuanian known as Fridrikis Kuršaitis) German-Lithuanian (1870, 1874) and Lithuanian-German (1883) dictionaries is very close to the modern accent orthography of Lithuanian, though it also displays certain differences. An important difference is the notation of secondary stresses. It reveals valid linguistic information about the reality of Lithuanian accentuation, neglected by the modern system of accent notation, as employed in modern dictionaries, schools, etc.

Keywords: Lithuanian accentuation; accent orthography; accent notation; secondary stress; Kurschat.

Kirčio ir priegaidės žymėjimas rašte lietuvių kalboje iš tiesų yra ortografijos dalis: yra nustatyti grafiniai ženklai ir tikslios jų vartojimo taisyklės (pavyzdžiui, virš kurio dvigarsio komponento raidės kuris ženklas rašomas, kaip žymėti priegaidžių ženklus antriniuose dvigarsiuose ir t. t.). Ši sistema yra standartizuota, dėstoma mokyklose ir vienodai vartojama visuose mūsų laikais išleidžiamuose žodynuose ar kituose kirčiuotuose tekstuose. Dėl to galima sakyti, kad dabartinėje lietuvių kalboje yra dvi rašybos sistemos: be kirčio ženklų ir su jais; oficialesnė ir dažniausiai vartojama yra nekirčiuota

rašyba, bet galima vartoti ir kirčiuotąją, arba jas vartoti pramaišiu, nekirčiuotame tekste pažymint kirtį rašančiojo nuožiūra pasirinktuose žodžiuose.

Verta išsiaiškinti šios kirčių rašybos sistemos kilmę.

Manoma, kad lietuvių kirčio žymėjimo sistemą, po kelių šimtmečių laipsniškos jos raidos,¹ galutinai sutvarkė Fridrikis² Kuršaitis ir nuo jo laikų ji praktiškai nebesikeitė (išskyrus tai, kad dabar ji perkelta į šiuolaikinę, kiek kitokią nei Kuršaičio, rašybą). Tokios nuomonės, radęs ją daug kur literatūroje, laikiausi ir pats (Strockis 2004, 303; 2007, 112). Manoma, kad pakeisdamas ankstesnę laužtinę (įprastą humanistinėje lotynų kalbos rašyboje, o mūsų laikais pažįstamą prancūzų rašyboje) cirkumflekso ženklą formą į graikišką riestinę (identišką lotyniškam tildės ženklui), Kuršaitis užbaigė lietuvių kirčio žymėjimo sistemos raidą ir suteikė jai dabartinį pavidalą.

Vis dėlto istorija buvo kiek sudėtingesnė. Pats Kuršaitis galutinį pavidalą savai kirčio žymėjimo sistemai suteikė ne iš karto. Riestinė cirkumflekso forma ir kiti pagrindiniai principai jau vartojami 1876 m. Kuršaičio *Lietuvių kalbos gramatikoje*, o 1849 m. veikale *Lietuvių kalbos garsų ir kirčio mokslas* (1849) Kuršaitis vartojo daugiau ir kitokių kirčio ženklų;³ tai atskleidžia Kur-

¹ Kirčio žymėjimo sistemos pradininku lietuvių kalboje kai kada laikomas Danielius Kleinas, bet iš tiesų pirmosios būsimosios sistemos užuomazgos pasirodo dar Mažvydo ir Baltramiejaus Vilento raštuose, o ypač Jono Rėzos psalmyne *Psalteras Dowido* (1625). Kirčio ženklai ir jų žymėjimo principai lietuvių kalboje kilo iš humanistinės lotynų kalbos rašybos eksplikatyvinių diakritikų, kurie savo ruožtu ilgos ir sudėtingos raidos keliu buvo kilę iš senosios graikų kalbos kirčio ženklų (Strockis 2004; 2007).

² Būtent taip savo vardą lietuviškai rašė pats Kuršaitis (pavyzdžiui, savo paties redaguotame laikraštyje *Kelewis*, 1849, nr. 1; faksimilė internete: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/c9/Kurschat-Kelewis.JPG>). Nėra jokio pagrindo jo vardą *ex post* keisti į „Frydrichas“ (kai kada „Fridrichas“), kaip, deja, daroma daugelyje šiuolaikinių leidinių. Beje, galimas dalykas, kad šeimoje jis buvo vadinamas Fričiumi, plg. šias vietas iš lietuvių-vokiečių kalbų žodyno: „**Priczku**s, **-kaus**, jetzt gewöhnl. **Friczius**, **-iaus**, Subst. m. männl. Vorname s. v. a. *Friedrich*.“ (s.v. *Priczku*) ir „**aw** wardù **Friczius**, *ich heisse Friedrich*“ (s.v. *wardù*). Taip pat plg. „*Friedrich der Grosse*, Fridrikis (od. Friczius; Priczkus) didžifis“ (s.v. *gross*). Taip pat paliudytos šio vardo lietuviškos formos Prýdrikis (vok.-liet. s.v. *F*), Prýdas ir Frydas (liet.-vok. s.v. *Prýdas*).

³ Ypač dėl reikalo atskirti kirčiuotas *e* ir *ě*. Būtinybė sukrauti du skirtingus diakritinius ženklus ant tos pačios raidės *e*, atskiriant ir balsio tembrą, ir kirtį su priegaide, buvo estetinė ir tipografinė problema dar nuo 1673 m. Sapūno ir Šulco gramatikos *Compendium* laikų, kur ir fonetinis, ir kirčio diakritikas buvo išspausdintas kaip toks pats gravis, pavertęs gerą sumanymą chaosu (Strockis 2007, 93–99). 1849 m. Kuršaitis šią problemą sprendė

šaičio laipsniškai kurtos sistemos raidą. Svarbus šios raidos punktas yra Kuršaičio veikalas *Lietuvių kalbos žodynas*, susidedantis iš *Vokiečių-lietuvių kalbų žodyno*, išleisto 1870–1874 m. (anksčiau už *Gramatiką*) ir Lietuvių-vokiečių kalbų žodyno, išleisto 1883 m. (vėliau už *Gramatiką*).

Ištyrus Kuršaičio žodynuose vartojamą kirčio žymėjimą, matyti, kad jis labai artimas (daugumoje žodžių identiškas) dabartiniam, bet turi ir specifinių ypatybių, kurios mūsų dienomis nebevartojamos. Šio straipsnio tikslas ir yra aptarti tas ypatybes, kurios sudaro lietuvių kirčio žymėjimo istorijos paskutinį skyrį ir suteikia kiek daugiau informacijos apie Kuršaičio žodynuose aprašytos lietuvių kalbos prozodijos ypatybes, nei suteiktų grynas šiuolaikinis kirčio žymėjimo sistemos pavidalas.

Pirmiausiai pastebimas Kuršaičio kirčio žymėjimo skirtumas nuo dabartinio yra tas, kad jis užklotas ant kitokios rašybos; dėl to galima trumpai aptarti Kuršaičio žodynų lietuviškos rašybos ypatybes. Iš esmės tai yra Mažosios Lietuvos rašyba su tradicinėmis vadinamojo „gotiškojo šrifto“ (t. y. *Fraktur*, *Schwabacher* ir kt.) rašybos ypatybėmis, tik šiek tiek modifikuota ir išspausdinta *Antiqua* šriftu. Lietuviškuose žodžiuose vartojama raidė *f*, pavyzdžiui, *faūfas* = *saūsas*; raidės *s* ir *f* vartojamos ne mechaniškai, o pagal senosios vokiškos tvarkos pavyzdį: jei *s* yra paskutinė sudurtinio žodžio pirmojo dėmens raidė, ji paliekama *s* net ir žodžio viduryje, pavyzdžiui, *βēβesdēβimt* (ne **βēβefdeβimt*) ir t. t. (nors, kaip minėta, tai yra XIX amžiaus antrosios pusės spaudiny *Antiqua* šriftu, ir pačios vokiečių kalbos žodžiuose vartojama tik *s*, net jei ji tampa ortografiškai triguba, pvz. *Haselnussstrauch*). Atitinkamai ir priebalsis *š* rašomas ne *sz*, o *β*, bet suvokiama, kad *β* yra ligatūra *fz* (ne *fs* ir ne savarankiška raidė), nes didžioji jos forma, kaip ir buvo nuo amžių įprasta, yra *Sz*;⁴ taip pat, kaip nuo seno įprasta, *z* = *ž*, *cz* (kartais *cz*) = *č* ir *w* = *v*.

sukurdamas skirtingus ženklus tai pačiai priegaidei, priklausomai nuo to, ar ji krinta ant *e*, ar ant *é*; tuometinėje jo sistemoje $\acute{e} = \acute{e}$, $\bar{e} = \acute{e}$, $\check{e} = \bar{e}$, $\hat{e} = \bar{e}$, $e = e$ ir $\acute{e} = \acute{e}$ (bet yra ir tipografinių variantų; žr. *Stundžia* 2013, 15–16). Galiausiai pasirodė, kad dvigubo diakritinio ženklo ant kirčiuotos *é* nepavyks išvengti, o būtinybė skirti *e*, \acute{e} , \bar{e} , \check{e} , \hat{e} , \tilde{e} net ir mūsų laikais kai kada dar kelia tam tikrų tipografinio (tiksliau, kompiuterinio) pobūdžio problemų.

⁴ Pavyzdžiui, lietuvių-vokiečių kalbų žodyno antraštiniai žodžiai *Szeβūpė*, *Szilar-karcziāmā*, *Szilénai*, *Szilgaliai*, *Szilupiβkiai*, *Szirwiūntas*, *Szyβiā*, *Szmergarbas* (beje, prūsiškos kilmės vietovardis), *Szwēdas*, *Szweiceris*, *Szweicerka*, *Szweifteris*; vokiečių-lietuvių kalbų žodyne *Júfū Szlowingyftē* (s. v. *erlaucht*), *Szpanijoje* „Ispanijoje“ (s. v. *finden*) ir t. t.

Dar galima pridurti, kad priebalsiai rašomi fonetiškai, o etimologinė informacija pateikiama po žodžio, pažymint matematikoje vartojamu šaknies ženklu, pavyzdžiui: „dýkftu (\sqrt{g})“ (liet.-vok. žodyne s. v. *dýgau*), „drapftaũ, (\sqrt{b})“ (antraštinis žodis), „džiaũkmas, -o, (\sqrt{g})“ (antraštinis žodis) ir t. t.

Dar viena Kuršaičio žodynų rašybos detalė yra apostrofai. Jie yra dvejopi: abiejuose žodynuose apostrofas rašomas įprastos formos, jei jis yra žodžio viduryje (pvz. àš n'einù = àš neinù) ir atvirkščias, panašus į graikų *spiritus asper* arba semitų *ain* transliteracijos ženklą, jei jis yra žodžio gale (pvz. *reĩk'* = *reĩk*, t. y. *reĩkia*). Kaip paaiškinta 1870 m. žodyno pratarinės p. XIX, įprastas apostrofas vartojamas tik dalelyčių *ne-*, *be-*, *te-* praleistam balsiui *e* žymėti, o atvirkščiasis (*der umgekehrte Apostroph*) žodžio gale reiškia kartu ir priebalsio minkštinimą (*zur Bezeichnung der erweichten Aussprache*), taigi jis suteikia fonetinės informacijos (nors iš tiesų skirtingų apostrofų rašymas yra perteklinis, nes jie niekada neatsiduria toje pačioje pozicijoje).

Nosinės rašomos iš esmės etimologiškai (nors ne visada ten pat, kur ir dabar; ypač krinta į akis gen. pl. galūnė *-ũ*), o mūsų laikais atsiradusios funkcijos žymėti sinchroninį balsio ilgumą jos neturi; galima sakyti, kad Kuršaičio žodynų nosinės žymi tik istorinę nazalizaciją, nepriklausomai nuo sinchroninio balsių ilgumo: etimologinė nosinė rašoma ir trumpajam balsiui (kirčiuojamam kairiniu ženklu), pavyzdžiui, *manę* (s. v. *aplentiũ, bitis, cziẽdyju* ir t. t., taip pat ir antraštinis žodis), *tawę* (s. v. *jõks, meldziũ*, t. p. antraštinis ž.) ir t. t. Ilgumas visiems balsiams, ir nosiniams, ir ne, nepriklausomai nuo etimologinės nazalizacijos, žymimas brūkšniu; kitaip tariant, ant nosinių raidžių irgi rašomas ilgumo brūkšnys, kai jos neturi kirčio ženklo, kuris *per se* informuotų apie ilgumą (arba, jei tai gravis, apie trumpumą): *ĩwerti* (s. v. *adatà*), *prõ aĩgã* (s. v. *angà*), *fiĩnã* (s. v. *aplaiftaũ*), *biũrũ*, *ziũwũ* (antraštiniai žodžiai) ir t. t.

Kai raidė *ũ* (būdama nekirčiuota vartojama iš esmės taip pat, kaip dabar) gauna kirčio ženklą, nerašomas jos brūkšnys, pavyzdžiui, *dũmas* = *dũmas*. Tai neatitinka vėliau įsigalėjusio principo, kad kirčio ženklai, uždėti ant įprastinės rašybos, jos nekeičia (išskyrus taško virš *i* (*ĩ*), kuris nėra diakritinis ženklas, pašalinimą).⁵ Panaši tvarka, kai priegaidės ženklas pašalina balsio ilgumo brūkšnį, dabar įprasta latvių lingvistinėje rašyboje.

⁵ Tai, kad mažoji raidė *i*, gavusi kokią nors diakritinį ženklą, netenka savo taško, yra šimtmečių senumo lotynų abėcėlės tradicija. Tikslumo dėlei reikia pridurti, kad pastaraisiais metais filologinėje lietuvių spaudoje pasirodė visiškai nereikalinga, nepagrįsta ir beprasmiškai komplikuojanti techninę reikalo pusę tendencija palikti *i* raidės tašką po kirčio ženklu rašant, pavyzdžiui, *visas, kitas* užuot, kaip buvo nuo amžių įprasta, rašius *visas, kitas* ir t. t.

Dvibalsis⁶ *uo*, kaip dažnai Mažosios Lietuvos raštuose, Kuršaičio žodyne rašomas *ú*, tad kirčiuotas žymimas *ú* ir *ũ*; dvibalsis *ie* rašomas *ié*, o kirčio ženklas patenka ant komponento *é*, taigi susidaro *ié* ir *iě*; tai neatitinka vėliau įsigalėjusio principo, kad akūtas rašomas tik virš pirmojo dvibalsio komponento, o cirkumfleksas virš antrojo (išskyrus, žinoma, tokius ypatingus atvejus, kaip kai kurie antriniai dvigarsiai).

Tvirtapradžiuose dvibalsiuose su antraisiais komponentais *i* arba *u*, tos raidės rašomos mažesnės, pvz. *á, das* = *áidas*, *á, kβtas* = *áukštas* (pastebėta tik nedaug nenuoseklumų, kurie galbūt yra spaustuvės neapsižiūrėjimai). Aki-vaizdu, kad tai turi fonetinę reikšmę⁷ (nors gal ir perteklinę), o grafinę idėją, atrodo, įkvėpė graikiška ženklo *iota subscriptum* (šiuo atveju tiksliau būtų sakyti *adscriptum*) rašyba.

Riestinis kirčio ženklas, rašomas ant *l*, ją tarsi perkerta, ir išseina kažin kas panašaus į *ł*, pavyzdžiui, žodis *vilkas* atrodo tarsi būtų *wilkas*; tai yra tik spaustuvės sąlyginumas, kuris paaiškintas 1870 m. žodyno I dalies pratarmėje (XII psl., vertimas mano⁸):

Kalbant apie nereikšmingas tipografines detales, galima dar paminėti tokią smulkmeną: kirčiuojant raidę *é* akūtu, Kuršaičio žodynuose (kaip ir daugelyje XX a. spaudinių dabartine rašyba) taškas ir akūtas išdėstomi ne vienas po kitu, bet horizontaliai *à la grecque* (panašiai kaip graikiškuose rašmenyse *ǎ, ǣ, ǿ* ir t. t.). Taip pat horizontaliai į vieną eilę išdėstomi virš *e* raidės taškas ir du akūtai netrukus minėsime Kuršaičio rašmenyje *é*. Tas pat ir su kirčiuota *ú* (bet cirkumfleksas dėl savo formos visais minėtais atvejais būna *virš* kitų ženklų, kaip ir graikiškuose rašmenyse *ǎ, ǿ* ir t. t.). Beje, tašką virš kirčiuotos *i* pabrėžtinai palikdavo Kazimieras Jaunius (tai buvo sudėtinė jo išrastos itin komplikotos rašybos sistemos dalis), bet jo veikaluose (bent jau spausdintuose) tie ženklai irgi buvo išdėstomi *à la grecque* (kaip graikiškuose rašmenyse *ǎ, ǿ* ir t. t.).

⁶ Tikslia šiuolaikine terminologija tikriausiai derėtų sakyti „digrafas <uo>, žymintis ilgąją užpakalinės eilės kintamojo pakilimo fonemą“ (ir atitinkamai apie *ie*), bet, kad išvengtume itin griozdiškų sakinių, *ie* ir *uo* čia sąlyginai vadinsime dvibalsiais.

⁷ Tai reiškia tvirtapradžių dvigarsių tarimo ypatybės tarmėse; viskas akivaizdu kad ir iš šio pavyzdžio, kuriame Kuršaitis aprašo savo pavardę lietuvių-vokiečių kalbų žodyne: „**KurBátis**, -**czio**, bei Memel, weiter südlich **KurBátis**, eigtl. *ein kleiner oder junger Kure*, ein Familien-Name; Name vom Verfasser dieses W.-B's.“ (antraštinis žodis). Minėtoje laikraščio *Kelewis* faksimilėje, t. y. populiariame tekste paprasta rašyba be lingvistinio detalizavimo, Kuršaitis savo pavardę rašė tiesiog *KurBátis* (galima interpretuoti ir *Kurfzátis*, nes tai yra *Fraktur* šriftas).

⁸ Už šiame straipsnyje cituojamų mano paties vertimų iš vokiečių kalbos peržiūrėjimą dėkoju Ramunei Markevičiūtei.

... bei den geschliffen betonten Semidiphthongen den Vocal unaccentuirt gelassen, den Semivocal aber circumflectirt, wie z. B. in *wařgas*, *Elend*; *wiřkas*, *Wolf*; *keřřtas*, *Zorn*; *triuřpas*, kurz. Hierbei muss, um Missverständnissen zu begegnen, bemerkt werden, dass *ł* eben nur das geschliffen betonte *l* eines Semidiphthongs bezeichnet, nicht aber das gleich dem früher auch im Littauischen vorgekommenen polnischen hart auszusprechenden *ł*.

... tvirtagališkai kirčiuotuose miřriuosiuose dvigarsiuose balsis paliekamas be kirčio řenklo, o sonantas řymimas cirkumfleksu, pvz.: *wařgas*, *wiřkas* [t. y. *wiřkas*], *keřřtas*, *triuřpas*. Kad užbėgtume už akių nesusipratimams, čia reikėtų pažymėti, kad *ł* reiškia tik tvirtagališkai kirčiuotą miřriojo dvigarsio *l*, bet nėra tas pat, kas anksčiau ir lietuvių kalboje pasitaikydavusi kietoji lenkiška *ł*.

Lenkiškuose žodžiuose, kurie Kuršaičio žodynuose kartais minimi dėl etimologinės informacijos, raidė *ł* atrodo kaip įprasta lenkų kalboje ir su *ł* (= *l̃*) nesutampa. Beje, panašios tvarkos su kirčiuota raide⁹ *l* Kuršaitis laikėsi dar 1849 m. veikale *Lietuvių kalbos garsų ir kirčio mokslas*, kai pagal ankstesnę kirčio řymėjimo sistemą rašė *miřti* (= *miřti*), bet *wàłgis* (nes parařyti **wàłgis* kliudė tipografiniai sunkumai (kurie, beje, koku nors pavidalu persekioja lietuvių rařybą su kirčio řenkiais per visą jos istoriją): „kadangi *l* taip řymėti būtų neįmanoma tipografiškai, galima pasinaudoti (perbrauktąja) *ł*, nes lietuviškojoje rařyboje tos raidės šiaip jau nebepasitaiko“¹⁰.

Vis dėlto šie Kuršaičio žodynų kirčio řymėjimo skirtumai nuo dabartinės sistemos nėra nei reikšmingi, nei informatyvūs. Reikšmingas skirtumas yra tik pagrindinių ir šalutinių kirčių řymėjimas.

Jo paaiřkinimas duotas 1870 m. *Vokiečių-lietuvių kalbų řodyno* pratarmėje (XVI p.). Kadangi tai svarbi informacija, verta pacituoti visą pastraipą (cituojama originalo rařyba, vertimas mano):

Neben der eigentlich und haupsächlich betonten Sylbe wird bei vielsylbigen, zumal zusammengesetzten Wörtern nicht selten noch nebenher auch eine zweite, jedoch schwächer als jene betont. Es lag nahe, in solchen Fällen den Hauptton durch einen doppelten, den Nebenton durch einen einfachen Accent zu bezeichnen. Leider bin ich auf diesen Umstand erst da aufmerksam geworden, als ein grosser

⁹ Tikslia šiuolaikine terminologija tikriausiai derėtų sakyti „raide su diakritiniu řenklu, řyminčiu žodžio kirčio vietą ir (jei kirčiuotas skiemuo yra ilgas) priegaidę“, bet, kad išvengtume griezdiřkų sakinių, raides su kirčio řenkiais čia sąlyginai vadinsime kirčiuotomis raidėmis.

¹⁰ Alfonso Tekoriaus vertimas (Kuršaitis 2013, 56; originalo ř26).

Theil des W.-B. im Mspt bereits fertig vorlag und die Typen zum Druck desselben gegossen waren. In Folge dess habe ich doppelte Accentuation ausser bei den mit p̄r zusammengesetzten Verben nur noch in wenigen Fällen ausführen können. Hiebei mag noch erwähnt werden, dass die Präposition p̄r- in solchen Fällen immer Trägerin des Hauptons ist und dass die Berücksichtigung des Nebentons ganz besonders dann von Wichtigkeit ist, wenn a oder e Träger desselben sind, weil diese Vocale eben nur durch die Betonung lang werden, andernfalls aber kurz gesprochen werden müssten, z. B. p̄rgabēnti, hinüberbringen; p̄rálkēs, ausgehungert, wo é und á nur in Folge ihrer Betonung lang sind.

Greta paprastai kirčiuoto pagrindinio skiemens, daugiaskiemeniuose, ypač sudurtiniuose, žodžiuose dažnai kartu kirčiuojamas ir dar vienas skiemo, silpnėsiu už pagrindinį kirčiu. Tokiais atvejais pasirodė natūralu pagrindinį kirtį pažymėti dvigubu, o šalutinį kirtį įprastu ženklu. Deja, šį faktą pastebėjau tik tada, kai didesnę šio žodyno dalis rankraštyje jau buvo parengta ir spaudmenys jo leidimui jau buvo nulieti. Dėl to dvigubą kirtį, išskyrus sudurtinius veiksmažodžius su priešdėliu p̄r-, aš galėjau pažymėti tik retais atvejais. Čia dar galima paminėti, kad priešdėlis p̄r- tokiais atvejais visada gauna pagrindinį kirtį, o į šalutinį ypatingai svarbu atkreipti dėmesį tada, kai jį gauna a arba e, nes šie balsiai tampa ilgi tik dėl kirčio, o kitais atvejais turi būti tariami trumpai, pavyzdžiui p̄rgabēnti; p̄rálkēs, kur é ir á yra ilgi tik dėl to, kad yra kirčiuoti.

Šių dvigubų kirčio ženklų rašyba truputį skiriasi 1870–1874 m. vokiečių-lietuvių ir 1883 m. lietuvių-vokiečių kalbų žodynuose, dėl to juos verta aptarti atskirai, pradedant nuo 1870–1874 m. *Vokiečių-lietuvių kalbų žodyno*.

Kirčiuoto priešdėlio *per-* dvigubas akūtas (*p̄r-*) rašomas nuosekliai. Kadangi atvejų yra tūkstančiai, tebūnie paminėti tik keli pavyzdžiai: p̄r-taifytinas, p̄r-taifyti, p̄r-taiformas (s. v. abänderlich), p̄r-pykinti (s. v. abärgeren), p̄r-zydėjufi (s. v. abblühen), p̄r-fiziūrėjimą (s. v. abbüssen) ir t. t.

Vis dėlto dvigubi akūtai ant kirčiuoto *per-* dedami ne mechaniškai. Tai ypač akivaizdu iš šio pavyzdžio: „p̄rfibara (*NB. nicht: p̄rfibāra*)“ (s. v. abzanken).

Dvigubais akūtais taip pat žymimas priešdėlis *prieš-*; tokių atvejų yra daug mažiau: priešgyniáuja (s. v. widerspenstig; bet kažkodėl priešgyniaudams, *ibid.*), prieštaráuti, prieštaráuji, prieštarāwimas (s. v. widersprechen), prieštaráuja (s. v. Widersprecher), prieštaráujant (s. v. Widerspruch), priešgyniáuti (s. v. widerstreben). Kadangi dvibalsis *ie*, kaip minėta, rašomas *iė*, tokiam žymėjimui prireikia dar vieno (nei prieš tai, nei po to niekur lietuvių kalbos istorijoje daugiau nevartoto) spaudos ženklo *ě*. Be to, yra dar

du kirčiuoto *prieš-* atvejai, kuriuose tikriausiai dėl spaustuvės klaidos panaudotas spaudmuo *ě* (kitaip tariant, priešdėlis *prieš-* ten parašytas ne su *iė*, o su mums įprastu *ie*): „liėkorius, priešbligibkomis zolėmis gydās“ (s. v. *Allopath*) ir „gėdymas priešbligibkomis zolėmis“ (s. v. *Allopathie*).

Kur nors kitur, ne priešdėliuose *per-* ir *prieš-*, dvigubi akūtai žymimi retai ir beveik vien naujadaruose, kurie yra tarsi vokiškų žodžių kopijos ar pažodiniai vertimai: fėnteftefeñtiβkas (2× s. v. alttestamentlich), iβwėrpeliūti (s. v. auswürfeln), gėrdārās (s. v. wohlthätig), gėrdārymas (s. v. Wohlthätigkeit), gėrdārās (s. v. *wohlthuend*), gėr-darýti (s. v. *wohlthun, thun*). Dar vieną kartą spaudmuo *ě* pasirodo akivaizdžioje korektūros klaidoje: iββėrti (= iβbėrti; s. v. *verpflegen*).

Atvejų su dvigubais cirkumfleksais yra mažiau nei su dvigubais akūtais. Tai yra tik skolinys iš vokiečių kalbos haūptkwartieris (s. v. *Hauptquartier*), o visi kiti atvejai yra pagal vokiškų žodžių pavyzdį sudarytos kopijos ar hibridai, atitinkantys vokiškus žodžius su dėmeniu *mit-*: draūg-pažyczyjimas (s. v. *mitbelehnen*), draūg-apturėjimas (s. v. *Mitbesitz*), draūg-atfi-nešimas, draūg-parfi-nešimas, draūg-atfiwedimas (s. v. *Mitbringen*), draūgdaliniñkas, draūgdalỹkininkas (s. v. *Miterbe*), draūgkalinỹs, draūg-gifāngininks (s. v. *Mitgefangene*), draūg-futwėrimas (s. v. *Mitgeschöpf*), draūg-fānaris, draūg-parapijōnas (s. v. *Mitglied*), draūgfkundėjas (s. v. *Mitklāger*), draūg-waldōnis (s. v. *Mitregent*), draūg-waldonỹftė (s. v. *Mitregentschaft*), draūg-kaltiniñkas (s. v. *mitschuldig, Mitschuldner*), draūg-βiuilōkas (s. v. *Mitschüler*), draūg-werginis (s. v. *Mitsclav*), draūg-pėrgalėtojis (s. v. *Mitsieger*), draugė pėrgalėjėš (s. v. *Mitsieger*), draūg-zialniėrius (s. v. *Mitsoldat*), draūg-žaidėjis (s. v. *Mitspieler*), draūg-fėrmunderis (s. v. *Mitvormund*), draūgdirbimas, draūggėlbėjimas, draūgprōwyjimas (s. v. *Mitwirkung*), draūg-žinójimas (s. v. *Mitwissen*). Tokiam žymėjimui žodyne prireikė dar vieno (niekur kitur niekada nenaudoto) spaudmens *ũ*.

Vis dėlto tai nėra vieninteliai dvigubo (pagrindinio ir šalutinio) kirčio žymėjimo atvejai Kuršaičio žodynuose. Yra daug atvejų, žymimų kitokiais ženklais, kurie, atrodo, reiškia tokią pat arba labai panašią fonetinę tikrovę, kaip ir dvigubi kirčio ženklai.

Kaip pats Kuršaitis yra minėjęs cituotoje pratarmės vietoje, balsiai *a* ir *e* tariami ilgi tik tada, kai yra kirčiuoti („nur in Folge ihrer Betonung“). Dėl to balsių *ā* ir *ē* žymėjimas ilgumo brūkšniais kai kuriuose sudurtiniuose žodžiuose (pavyzdžiui, iβwėrpeliāwimas „das Auswürfeln“, s. v. auswürfeln) atrodo reiškiantį tą pat, ką ir šalutinis kirtis. Iš tiesų sunkoka įsivaizduoti, koks foneti-

nis skirtumas galėtų būti tarp užrašymų *iβwérpeliāwimas* ir **iβwērpeliāwimas*. Galimas dalykas, kad parašymai su vienu kirčiu ir ilgumo brūkšniu atspindi senesnę Kuršaičio sumanymą, o parašymai su dvigubu kirčiu jo naująją idėją, kuriai iki galo įgyvendinti, kaip minėta cituotoje pratarmėje, nebespėta pataisyti rankraščio ir pagaminti spaudmenų. Atrodo labai galimas dalykas, kad tarp šių skirtingų žymėjimų yra ne prieštaravimas (ar prieštaravimas), o ekvivalencija. Galima spėti, kad pradinis Kuršaičio sumanymas buvo žymėti šalutinį kirtį tik balsių *ā* ir *ē* pailginimu (kurie juk būna ilgi *nur in Folge ihrer Betonung*, taigi jų ilgumo žymėjimas = jų kirčio žymėjimas), o vėliau jis suvokė, kad tokia sistema nepalieka būdo pažymėti šalutinį kirtį tuose balsiuose ar dvibalsiuose, kurie būtų ilgi ir be kirčio.

Atvejų su ilgumo brūkšniais *Vokiečių-lietuvių kalbų žodyne* yra tiek daug, kad viso sąrašo pateikti nėra prasmės; štai keli pavyzdžiai su *ā*: parfidúfāwimas (s. v. abächzen), wīflāb (s. v. abfinden, abgehen, abmessen, absehen ir t. t.), pá,kiāwimas (s. v. abgeschmackt, Abgeschmacktheit), nulýberīāwimas („Ablieferung“, s. v. abliefern), nupúliāwimas (s. v. abschwären), týcziāwimu (fū týcziāwimu iβgá_uti „abtrotzen“, s. v. abtrotzen), dúfāwimas (s. v. ächzen), pá,kiāwimas (s. v. albern) ir t. t.

Keli pavyzdžiai su *ē*: aštúnias-dēšimt (s. v. achtzig, achtzigjährig, achtzigtausend), tēnjaū (s. v. allda, alldort), fēngudrýftē (s. v. Altklugheit), peñkesdēšimt-metinē (NB: du kirčio ženklai ir dar ilgumas; s. v. Amtsjubiläum), βī-mēt (s. v. aufdörren, Ausfall, ir t. t.), peñkios-dēšimt (s. v. beiläufig, straipsnio pabaigoje), tēnpāt (s. v. daselbst, ir t. t.), tēniaū (t.y. tenjaū „eben daselbst“, s. v. eben), ēdelmonýftē (s. v. Erbadel), ùβpērnykbtis, ùβpērnai (s. v. Jahr) ir t. t.

Štai tokią kirčio ir priegaidės žymėjimo sistemą matome Kuršaičio 1870–1874 m. *Vokiečių-lietuvių kalbų žodyne*.¹¹

1883 m. *Lietuvių-vokiečių kalbų žodyne* ta dvigubų kirčių sistema nebuvo išplėtota, bet priešingai, jos vartojimas buvo susiaurintas. 1883 m. žodyno pratarmėje (p. XI) apie kirčio ženklus pasakyta tik tiek, kad jie paaiškinti *Grammatikoje* („Die Betonungsbezeichnungen sind in meiner Grammatik § 188–226 angeben“).

¹¹ Kiti atvejai, tokie kaip balsio *a* akūtas (pvz., *páflas* ir daug kitų atvejų) iš tiesų yra ne kirčio žymėjimo, o paties *kirčiavimo* skirtumai (acc. pl. kirčiuojama *páflus*, s.v. *ausschicken*; tai įrodo, kad akūto ženklas čia nėra kokia klaida ar žymėjimo sistemos savitumas). Realius kirčiavimo skirtumus paliksime kitam tyrimui.

Dvigubi akūtai šiame žodyne rašomi tik priešdėlyje *per-*; pavyzdžių yra daug; štai keli iš jų: *pēr-aklinėju* (s. v. *aklinėju*), *pėrakūju* (s. v. *akūju*), *pėrariù* (s. v. *ariù*) ir t. t. Kitais atvejais (ne priešdėlyje *pēr-*) dvigubas akūtas nevartojamas, išskyrus 2 korektūros klaidas: *fkėlptojis* (s. v. *fkėlbiu*, tikėtina korektūros klaida iš *fkėlptojis*; kad tai klaida iš *fkėlptojis*, mažiau tikėtina dėl analogiškų atvejų stokos), *bėrnas* (s. v. *werginis*; tai visiškai akivaizdi korektūros klaida iš *bėrnas*).

Dvigubų cirkumfleksų 1883 m. žodyne nėra iš viso, o dvigubo gravio nėra nei viename, nei kitame Kuršaičio žodyne.

Vis dėlto 1883 m. žodyne pasitaiko žodžių su pažymėtas dviem kirčiais (ir akūtais, ir cirkumfleksais), nors pats kirčio ženklas nėra dvigubas: *pař-baĩtũja* (s. v. *baĩtũju*), *bėkėrá_udinu* (s. v. *bėkėrauju*) ir kt.

Ilgumo brūkšniai virš balsių *ā* ir *ē* 1883 m. žodyne tebėra. Keli pavyzdžiai su *ā*: *apfiraũdonāwimas* (s. v. *apýkaitis*), *apfimũturiāwimas* (s. v. *apfimũturũju*), *ābarāwo*, *ābarāwimas* (s. v. *ābarũju*), *wĩflāb* (s. v. *ātbulas* ir t. t.), *ā_ukfāwimas* (s. v. *ā_ukfũju*), *baĩtāwimas* (s. v. *baĩtũju*), *bėkėrāwimas* (s. v. *bėkėrauju*) ir t. t.

Keli pavyzdžiai su *ē*: *βĩmēt* (s. v. *apfĩngas*, *apfĩtus*, *awizā* ir t. t.), *gėrnorĩs* (antraštinis), *kumėllupỹs* (antraštinis), *tėn-pāt* (s. v. *pāt*), *pėczkurỹs* (antraštinis), *prõpėrnai* (antraštinis), *feptýnias-dėβimt* (s. v. *feptýnias dėβimt*, *feptýnesdėβimt*), *fkiĩeramėdis* (antraštinis; „ožėkfnis, Spindelbaum, Zwickbaum“), *βėβesdėβimt* (antraštinis), *βėβesdėβimtinis* (antraštinis) ir t. t.

Tokie yra kirčio žymėjimo skirtumai F. Kuršaičio žodynuose nuo dabar visuotinai priimtos sistemos.

Summa summarum, dabartinė lietuvių kirčio žymėjimo sistema nuo Kuršaičio žodynuose vartotos turi tik šiuos skirtumus: 1) pasikeitus dvibalsio *uo* rašybai (*ũ* > *uo*), dešininis ženklas tvirtapradžiuose *ie* ir *uo* tvirtai įsikūrė ant pirmojo komponento, kaip ir kituose dvibalsiuose; 2) kirčio ženklas nepašalina raidės *ũ* brūkšnio *à la lettonne*; 3) cirkumflekso ženklas rašomas virš *ĩ*, neperkirsdamas raidės *à la polonaise*; 4) atsisakyta tvirtapradžių dvigarsių *ai* ir *au* antrojo komponento žymėjimo mažesne raide *á*, *á_u* (nors toks Kuršaičio žymėjimas rodė labiau fonetikos nei kirčio reiškinių, vis dėlto su kirčiu tai susiję); 5) galiausiai – ir tik šis skirtumas yra reikšmingas – atsisakyta dvigubo kirčio žymėjimo ar užuominų apie jį ilgumo ženklaus (taip prarandant šiek tiek reikšmingos informacijos, nes, pavyzdžiui, žodis *kėturiasdėšimt* tikrai net ir mūsų laikais fonetiškai nėra *kėturiasdėšimt*; mokyklose deklamuodami

Donelaičio *Metus* mokiniai žodį *vislab* dažniausiai taria *vislāb*, o iš Kuršaičio žodyno sužinome, kad tai yra *vislāb*).

Padarius šiuos pakeitimus, po daugiau kaip trijų šimtmečių raidos baigė¹² formuotis lietuvių kirčio žymėjimo rašte sistema.

ACCENT NOTATION IN FRIEDRICH KURSCHAT'S GERMAN-LITHUANIAN AND LITHUANIAN-GERMAN DICTIONARIES

Summary

It has been commonly accepted that Friedrich Kurschat (in Lithuanian known as Fridrikis Kuršaitis; 1806–1884) made the final adjustments to the system of Lithuanian accent notation, and since his time the system, adopted by other linguists, and also into the school practice, has not changed. However, although the accent notation used in Kurschat's German-Lithuanian (1870, 1874) and Lithuanian-German (1883) dictionaries is indeed very close to the modern system of accent notation, there are some differences. Apart from insignificant differences of orthographic and typographic nature, one feature employed by Kurschat in his dictionaries (and discarded in the current official system) is linguistically significant and informative; that is the marking of secondary word stress. The secondary stresses in certain classes of words were phonetic reality in Kurschat's variety of Lithuanian and in many cases they still are in the standard modern Lithuanian, although not marked in the standard modern notation system.

¹² Tikslumo dėlei reikia pridurti, kad ir mūsų dienomis yra galutinai nenustatytų žymėjimo atvejų, pavyzdžiui, tokiose sutrumpėjusiose formose kaip *danguj*, *viduj*: jei žymėtume *vidūj*, kaip įprasta nuo seno, raidžių kombinacija *ūj* (nors ir ne *ūi*, bet panaši) galėtų sugestijuoti tvirtapradę priegaidę (kaip žodyje *ūiti* ar pan.), o girdėti akivaizdi tvirtagalė *viduī*; jei taip ir rašytume, *viduī* (kaip daroma fonetinėje transkripcijoje), pažeistume principą, kad kirčio žymėjimas nekeičia pagrindinės rašybos; o jei užrioglintume riestinį priegaidės ženklą ant ortografinio priebalsio *j*, rašydami *viduj̃* (kaip neseniai buvo pasiūlyta), sukurtume naują rašmenį *̃j* (su visomis technologinėmis pasekmėmis), kurio prireiktų itin retai, taigi pažeistume protingos ekonomijos principą. Turbūt išmintingiausia būtų likti prie tradicinio žymėjimo *vidūj*, laikant jį ortografiniu sąlyginumu. Lietuvių kirčio žymėjimo sistema ir taip turi nemažai ortografinių sąlyginumų, taigi dar vienas (ir itin retai vartojamas) nieko nekeičia.

LITERATŪRA

Kuršaitis, Frydrichas 2013 [1849], *Lietuvių kalbos garsų ir kirčio mokslas*. Parengė B. Kabašinskaitė, moksl. red. B. Stundžia, iš vokiečių kalbos vertė Alfonsas Tekorius, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Kurschat, Friedrich 1870–1874, *Wörterbuch der littauischen Sprache von Friedrich Kurschat...*, erster Theil: *Deutsch-litauisches Wörterbuch* 1–2, Halle a. S.: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses.

Kurschat, Friedrich 1883, *Wörterbuch der littauischen Sprache von Friedrich Kurschat...*, zweiter Theil: *Litauisch-deutsches Wörterbuch*, Halle a. S.: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses.

Strockis, Mindaugas 2004, Graikų ir lotynų kirčiavimo įtaka lietuvių kirčio žymėjimui, *Baltistica* 39(2), 289–307.

Strockis, Mindaugas 2007, *Klasikinių kalbų kirčio žymėjimo įtaka lietuvių kirčio žymėjimui*, daktaro disertacija, Vilniaus universitetas, http://www.flf.vu.lt/dokumentai/mokslas/Disertacijos/strockis_disertacija.pdf.

Stundžia, Bonifacas 2013, *Frydrichas Kuršaitis – lietuvių kalbos akcentologijos pradininkas*, in Frydrichas Kuršaitis, *Lietuvių kalbos garsų ir kirčio mokslas. 1849*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 9–20.

Stundžia, Bonifacas 2014, *Bendrinės lietuvių kalbos akcentologija*, Vilnius: Eugrimas.

Mindaugas STROCKIS
Skaitmeninės filologijos centras
Vilniaus universitetas
Universiteto g. 5
LT-01513 Vilnius
Lithuania
[mindaugas.strockis@flf.vu.lt]